

Kolumbán Vilmos József\*

Kolozsvár

## Zilahi Sebes János apológiája\*\*

A forrásközlés bevezetőjének javított változata\*\*\*

Az 1791 és 1793 között zajló, Endemann-perként ismert tanfegyelmi kivizsgálás az erdélyi református ortodoxia utolsó kísérlete volt a két évszázadig tartó teológiai irányzat fenntartására. A per történetével mindössze két tanulmány foglalkozott. 1973-ban Juhász István *Christian Wolff és az erdélyi református teológia* című tanulmányának egyik alfejezetében röviden ismertette a Zilahi Sebes János és Bodola János ellen 1791-ben indított tanfegyelmi eljárást. Juhász István úgy vélte, hogy a Zilahi és Bodola ellen indított kivizsgálás a wolffianus filozófia erdélyi térhódítását próbálta meggátolni. Kutatása nem terjedt ki a református ortodoxia vizsgálatára, de ugyanakkor rámutatott a teológiai felvilágosodás jelentőségére.<sup>1</sup>

2007-ben az *Adalékok az Endemann-perhez* címmel közöltem tanulmányt azzal a céllal, hogy a Juhász István tanulmányból kimaradt, de a téma szempontjából jelentős forrásokat közöljem, illetve hogy elvégezzem a per történetének pontosabb rekonstrukcióját.<sup>2</sup> Kutatásom kiindulópontja a Juhász-féle tanulmány és az erdélyi református zsinati jegyzőkönyvek voltak. Sikerült tisztázni a per pontosabb lefolyását és felfigyelni a per néhány érdekességére is. Sajnos az akkori kutatás nem lehetett teljes, ugyanis Juhász István magához vette az Endemann-per legfontosabb iratait, s így vizsgálatuk és további kutatásuk lehetetlen volt

---

\* Kolumbán Vilmos József (Barót, 1974) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet (KPTI) egyháztörténeti tanszékének professzora. Teológiai tanulmányait a KPTI-ben végezte (1998), 1999 decemberéig Bölönben (Erdővidéki Református Egyházmege) végzett lelképásztori szolgálatot, ezt követően pedig a KPTI oktatója. Doktori disszertációját a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen védte meg 2005-ben. Kutatási területe: az erdélyi református egyház liturgia-, iskola- és intézménytörténete.

\*\* Az itt közölt tanulmány az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíjának támogatásával készült.

\*\*\* Kolumbán Vilmos József *Zilahi Sebes János apológiája* című forrásközlése a 2017/6-os számunk 632–648. oldalain jelent meg. Azonban a közölt forrás elé írt bevezetés lábjegyzetei közül kettő sajnálatos módon eltűnt, a többi pedig nem a megfelelő helyre került a végső szerkesztés folyamán. Ezért újra megjelentetjük a forrásközlés kiigazított bevezető részét az irodalomjegyzékkel és az angol nyelvű összefoglalással, Kolumbán Vilmos József munkatársunknak és szerzőnknek pedig szíves elnézését kérjük.

<sup>1</sup> Juhász István: *Christian Wolff és a református teológia*. In: Juhász István: *Hitvallás és türelem. Tanulmányok az erdélyi református egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből*. Kolozsvár 1996, 102–115.

<sup>2</sup> Kolumbán Vilmos József: *Adalékok az Endemann-perhez*. In: *Református Szemle* 100 (2007/4), 760–778.

emiatt. Juhász István örökösei a perrel kapcsolatos iratokat csupán az elmúlt években juttatták vissza az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárának. Ezeknek átolvasása után világossá vált, hogy az 1791. évi zsinat nem a wolffianus filozófia ellen szólalt fel, hanem sokkal inkább a református ortodoxia védelmét szolgálta, ugyanis a zsinaton megfogalmazott vádpontok között a pelagianista, szocinianista és arminianista tanítás állt, amelyek ellen a református egyház következetesen és kitartóan harcolt a 18. század folyamán.

A most visszakerült iratok között található Zilahi Sebes János és Bodola János maguk mentségére írt levele. Jelen forrásközlésünkben Zilahi Sebes János levelét adjuk közre. Hosszú, 26 oldal terjedelmű levélben védte meg Endemann könyvét, közvetve pedig magát is, és mutatott rá a vád megalapozatlanságára. Levele számos érdekességet tartalmaz. Amint az ügygel kapcsolatos iratokból és Zilahi leveléből is kiderül, az ügy kirobbanását Endemann Sámuel rendszeres teológiai tankönyve okozta. Endemann Sámuel, akinek Zilahi Sebes János is tanítványa, a német teológia megbecsült képviselője volt, püspökként, marburgi tanárként, fejedelmi tanácsadóként a református ortodoxiát védelmezte. Zilahi hazatérése után (1789) Endemann dogmatikája alapján tanította a diákokat Székelyudvarhelyen, sőt a zsinaton ennek a tankönyvnek alapján vizsgáztatta a nagypapi vizsgára jelentkezőket is. Mint mondja, a zsinat tudott az új tankönyv bevezetéséről, de korábban semmiféle kifogás nem merült fel Endemann munkája ellen. Az 1791. évi zsinaton megfogalmazott vádakat, miszerint az új tankönyv pelagiánus, szociniánus és arminianus teológiát tartalmazna, Zilahi Sebes János határozottan visszautasította. Furcsállta, hogy a könyv kapcsán már 2–3 nap elteltével megállapították az eretnokség vádját, holott a könyvet nem lehet ennyi idő alatt alaposan átolvasni.

Zilahi levelében szakszerűen, néhol meglehetősen szarkasztikusan fogalmazva utasította vissza a vádakat, s bár konkrétan nem fogalmazta meg, de éreztette azt, hogy az ellene és Bodola ellen megfogalmazott vádak tudatlanságból és rosszhiszeműségből erednek. Utóbbi alátámasztására éppen az 1673. évi radnóti per történetével példálózik, ahol a lelkészek akarták elítélni a coccejanista vádakkal illetett tanárokat és lelkészeket, és végül a főnemesek közbenjárására volt szükség, hogy felmentsék a perbe fogottakat. A radnóti pert kiváltó okot Zilahi a tudatlanságban és az irigységben látta, ami miatt a külföldi országokban szégyenkezni kell az erdélyi pregrinusoknak.

Az Endemann tankönyvével szemben felhozott vádak (pelagianizmus, szocinianizmus, arminianizmus) Zilahi szerint túl általánosak, és a zsinati bizottság nem foglalkozott a bizonyítással sem. Az újítással kapcsolatban elismerte, hogy Endemann könyve *új hipotéziseket* tartalmaz, viszont azok nem a hitvallások ellen szólnak, hanem éppen a hitvallások védelmét szolgálják.<sup>3</sup> A gondolat máso-

---

<sup>3</sup> „Vagynak igenis újítások, de ha azok ártatlanok, annál is inkább hasznosok és symbolicus könyveinkkel tam is articulis fundamentalibus, quametiam in minus fundamentalibus megegyező, úgy látszik nem kell megvetni, hanem inkább bé kell venni, mert ha eleitől fogva az efféle Szentírással megegyező, de egyszersmind elmés és új gondolatok, s ezeknek értelmes rendben

dik felében arra is felhívta a figyelmet, hogy a maguk rendjén Luther, Kálvin, Zwingli és Melanchthon is újítók voltak, *abogyan némellyek előtt most is nagy becsületben lévő typussáival megavasodott Coccejus*. Néhány gondolattal később Zilahi *derék theologusoknak* nevezi Vitringát, Turretimet, Pictetust és Ostervaldot is. A felsorolt teológusok viszont nem feltétlenül tartoztak a református ortodoxia képviselői közé. Mindkét Vitringa (idősebb és ifjabb Campegius) Coccejus szövetség-teológiájára alapozva építette ki saját teológiai rendszerét. Coccejus cselekedeti szövetségével szemben a kegyelem szövetségét hirdették, amelynek a korabeli holland református teológiában különös jelentősége volt. A két Vitringa ugyanis nem foglalkozott a predestináció értelmezésével, de azzal, hogy a dogmatikában a kegyelmi szövetséget tanították, elkerülték a merev predestinációtan fatalizmusát.<sup>4</sup> Johann Friderich Ostervald, a francia, svájci származású református lelkész többek között Saumurban is tanult, ahol megismerte a holland predestináció értelmezéstől eltérő, Moise Amyraut-féle közvetítő irányzatot, amelyet a szigorú holland reformátusok remonstránsnak minősítettek. Ostervald teológiai művei révén jelentős hatást gyakorolt az európai protestáns lelkiség megújulására, írásait több nyelvre is lefordították. Magyarországi és erdélyi megítélése sokszínű volt, kátéjának értékét elismerték, de dogmatikai rendszerének remonstráns vonzatát elítélték. Erdélyben Szathmári Pap Zsigmond, a kolozsvári lelkész jelezte Zoványi György debreceni püspöknek, hogy Ostervald a *Helvét Hitvallás* és a *Heidelbergi Káté* ellen dolgozik. A püspök Szódi Istvánt bízta meg Ostervald munkájának teológiai bírálatával, aki nem sok kivetnivalót látott a svájci lelkész munkájában, és így hozzájárult Ostervald műveinek népszerűsítéséhez, ugyanis a svájci lelkész morális teológiája valóságos reneszánszát élte a század második felében.<sup>5</sup> Jean Alphonse Turretin svájci lelkész volt, aki felemelte hangját a reformátusok és lutheránusok uniójáért, és a kora felvilágosodás szellemiségéhez igazodva új utakat keresett a dogmatikában, ő volt a liberális ortodoxia egyik képviselője és a raci-

---

való szedése megvettettek volna, ma sem a theologia, sem a philosophia ilyen tiszta és világos állapotban nem volna, amint vagyion.” Főkonz. Lvt. 282/1791.

<sup>4</sup> Graaf, G. Henk van de: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században, 1690–1795*. Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 1979, 127–129.

<sup>5</sup> Esze Tamás: A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században. In: Bartha Tibor (szerk.): *A Heidelbergi Káté története Magyarországon. Tanulmányok a magyarországi református egyház négy száz éves történetéből*. Actae Studia ecclesiastica. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1965, 178–182. Ostervald népszerűségét bizonyítja, hogy az 1780-as évek második felében zajló liturgiareform során Kiss Gergely, akit előbb a Melotai-féle istentiszteleti rendtartás revidálásával bíztak meg, később pedig a teljes munkát rá bízták, szükségesnek látta, hogy a lelkészek *Ostervald papi tisztít* lelkigondozói olvasmányként olvassák. Ld. Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely*. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének kiadása, Kolozsvár 2005, 169.

onalista teológia egyik előfutára.<sup>6</sup> Turretin teológiai gondolkodásának meghatározó eleme a speciális kijelentés volt.

Benedict Pictet szintén a svájci teológia irányvonalát követve Turretinnel közösen kereste a protestáns unió lehetőségeit. Tekintélyét és elismertségét a rendszeres teológiában hozott újtásának köszönhetette, ugyanis a skolasztikus módszer helyett a természeti teológiát (*theologia naturalis*) részesítette előnyben, de sokkal óvatosabban, mint ahogyan azt Turretin tette. A predestináció kérdésében mindvégig kitartott a dordrehti zsinat határozatai mellett, és védelmezte a *Formula Consensust*, emiatt az erdélyi reformátusok többnyire elfogadták Pictet munkáit és elveit.<sup>7</sup>

Zilahí Sebes János leveléből egyáltalán nem derül ki, hogy melyik teológiai irányzattal rokonszenvezett, és a per befejezése után sem írt olyan teológiai művet, amelyből ezt kétséget kizáróan megállapíthatnánk. Érdekes viszont, hogy a zsinat remonstráns (szocinianista, pelagianista és arminianista) vádakkal illetve Endemann tankönyvét és így közvetve Zilahit is anélkül, hogy azokat pontosították volna. Sokatmondó, hogy Zilahí éppen ezt a négy teológust nevezte „derék-teológusok”-nak, tudva azt, hogy a maguk korában a teológia újszerű megközelítésével felkavarták az állóvizet, és értelmezésétől függően akár a remonstráns teológia tanításával is lehetett vádolni őket. De azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy ez a per 1791–1793 között zajlott, amikor a „derék-teológusok” feltételezett remonstrantizmusa már semmiféle megütközést nem keltett, sőt mi több, akár Vitringára, akár Ostervaldra gondolunk, az erdélyi teológiai irodalom elismert és meghatározó jelentőségű formálói tiszteletet érdemelnek bennük.

A Zilahíhoz eljuttatott zsinati vádirat Endemann dogmatikája helyett a II. Helvét Hitvallás tanítását ajánlotta a tanároknak. Zilahí, bár nem tagadta a püspök azon jogát, hogy tankönyvet ajánlhasson a kollégiumok tanárainak, elutasította, hogy a II. Helvét Hitvallás alapján oktassa a diákokat. Válaszában kifejtette, hogy a II. Helvét Hitvallás nem alkalmas a teológia kifejtésére, ezért kell dogmatika könyv alapján oktatni. A hitvallás nem tartalmazza a hit védelméhez szükséges *theologica* és *critica materialia*, *principiumok*at. Hogy a principium alatt mire gondolt Zilahí, nem tudjuk, csupán feltételezzük, hogy talán a 17–18. század fordulóján a svájci református teológiát foglalkoztató fundamentális artikulusokról lehet szó. Különben is – mondja Zilahí – I. Apafi Mihály felhatalmazta a nagyenyedi tanárokat arra, hogy ők döntsék el, melyik tankönyvet kívánják használni.

És végül fel szeretnénk hívni a figyelmet arra az érvelésre is, hogy Zilahí az Endemann Sámuel tankönyve ellen indított eljárást már csak azért sem javallja,

<sup>6</sup> Klauber, Martin I.: *Between Reformed Scholasticism and Pan-Protestantism, Jean Alphonse Turretin (1671–1737) and Enlightened Orthodoxy at the Academy of Geneva*. Susquehanna University Press, Selinsgrove, PA 1994. Ld. még: Túri Tamás: Felvilágosodás és protestáns egység. A hit fundamentális artikulusainak református megközelítése. In: Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Kovács András (szerk.): *Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás. Tanulmányok és szövegek*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2016, 33–37.

<sup>7</sup> Túri Tamás: *í. m.* 29–30.

nehogy emiatt az erdélyi református egyház elveszítse a marburgi ösztöndíjas helyeket. Önmagában is érdekes jelenség, hogy egy tanfegyelmi kivizsgálásban ilyen gyakorlatias és az ügy jelentőségétől ennyire távol eső argumentumként jelenik meg az, hogy miért nem kell lefolytatni az eljárást. Ha viszont összehasonlítjuk Zilahi érvelését Csepregi Turkovics Ferenc érvelésével, aki 1734-ben, amikor rávetül a remonstráns teológia követésének gyanúja, azt látjuk, védekezésében is argumentumként használja az erdélyiek számára elkülönített ösztöndíjas helyek elvesztésének lehetőségét. Az ügyet bonyolította az, hogy mind Venema, mind Driessen az egymás elleni vitájukban az erdélyi hallgatók vallomását fel kívánták használni, s emiatt meg is keresték az erdélyi egyház vezetőségét. Hogy Csepregi komolyan gondolta az ösztöndíjas helyek elvesztésének bekövetkezését, Bonyhai Simon György püspök véleménynyilvánítása is megerősíti, aki ugyan kétségeit fogalmazta meg a franekeri ösztöndíjak elvesztésével kapcsolatban, de burkoltan óvatosságra is intette a vita erdélyi érintettjeit a groningeni ösztöndíjak megtartásáért.<sup>8</sup> A két ügy nem egyebet bizonyít, mint azt, hogy az erdélyi református dogmatika művelésének vitás kérdéseiben az egyházpolitikai realitás, vagyis a külföldi egyházakkal való jó kapcsolat fenntartása és a külföldi ösztöndíjak megmaradása végső érvként hangzik el.

### Felhasznált irodalom

- Esze Tamás: A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században. In: Bartha Tibor (szerk.): *A Heidelbergi Káté története Magyarországon. Tanulmányok a magyarországi református egyház négy száz éves történetéből*. Actae Studia ecclesiastica. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1965, 178–182.
- Graaf, G. Henk van de: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században, 1690–1795*. Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 1979.
- Juhász István: Christian Wolff és a református teológia. In: Juhász István: *Hitvallás és türelem. Tanulmányok az erdélyi református egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből*. Kolozsvár 1996, 102–115.

---

<sup>8</sup> „Tiszteletes Szigethi István és Hunyadi Márton uraméknak is már elküldöttem az Venema uram utrumit, hogy őkegyelmek is aszerint attestállanak, és küldgyék azután tiszteletes Csepregi uram kezében. Lássák már Driessen és Venema uramék, mint igazították magok dolgokat. Synoduslészen a groningai provinciában e két professor dolgában, amint nékem írja Driessen uram, ott úgy hiszem, elgazodik mind e két theologus közt való controversia, mind ez a relatio dolga a groningai magyarok iránt, csak oda is kell azt bízni. Másként hogy a magyarok alumniaja azért periculumban forogna, mint tiszteletes Csepregi uram tart tőlle, nem gondolom; látom Venema uramnak azok a groningai magyarok az maga interrogatorijára ad votum feleltek, nem is annyira azoknak imputállya azt a testimoniumot, mint Driessen uram importunitásának. Másként Driessent és a groningai professorokat sem kell megszomorítani, mert ott is feles magyarok vadnak alumnian.” Főkönyz Lvt. 1735/3.; ill. 1735/19.

Klauber, Martin I.: *Between Reformed Scholasticism and Pan-Protestantism, Jean Alphonse Turretin (1671–1737) and Enlightened Orthodoxy at the Academy of Geneva*. Susquehanna University Press, Selinsgrove, PA 1994.

Kolumbán Vilmos József: Adalékok az Endemann-perhez. In: *Református Szemle* 100 (2007/4), 760–778.

Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely*. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének kiadása, Kolozsvár 2005.

Túri Tamás: Felvilágosodás és protestáns egység. A hit fundamentális artikulusainak református megközelítése. In: Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Kovács András (szerk.): *Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás. Tanulmányok és szövegek*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2016, 23–37.

### *Levéltári források*

Főkonz. Lvt. 282/1791.

Főkonz. Lvt. 1735/3; ill. 1735/19.

\* \* \*

The attack against the ideas of illumination was at the same time the last desperate attempt of the Transylvanian reformed orthodox theology at the Synod of Küküllővár in 1791, when János Zilahi Sebes and János Bodola were indicted for spreading the teachings of arminian, socionian and pelagian theology. He defended himself in an exhaustive testimony and also defended the book of the German reformed professor, Samuel Endemann, used in Transylvanian schools as manual of dogmatic theology.

*Keywords:* false doctrine, predestination, János Zilahi Sebes, Samuel Endemann, fundamental articles of faith, heterodoxy, heresy.